

INSON BORLIG'INI BELGILOVCHI AVTONOMLIK: ONTOLOGIK, AXLOQIY VA IJTIMOIIY-FALSAFIY TAHLIL

Tazabay Yuldashev

Innovatsion texnologiyalar universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada inson borlig'ini belgilovchi avtonomlik muammosi falsafiy tahlil qilinadi. Avtonomlik tushunchasi ontologik, axloqiy va ijtimoiy-falsafiy yondashuvlar asosida tizimli ravishda ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda insonning o'z mavjudligini ongli tanlovlar orqali shakllantirishi, shaxsiy mas'uliyat va erkinlik o'rtasidagi dialektik bog'liqlik asoslab beriladi. Maqolada insonni passiv mavjudot emas, balki o'z borligini mustaqil belgilovchi va ijtimoiy mas'ul subyekt sifatida talqin qilishning nazariy asoslari yoritiladi.

Kalit so'zlar: inson borlig'i, avtonomlik, erkinlik, shaxsiy mas'uliyat, ekzistensializm, ijtimoiy falsafa, shaxsiy identiklik

Inson muammosi falsafa tarixida doimiy va markaziy mavzulardan biri bo'lib kelgan. Antik davrda inson kosmosning bir qismi sifatida talqin etilgan bo'lsa, Yangi davrdan boshlab u mustaqil ong va faoliyat subyekti sifatida tushunila boshladi. Ayniqsa, zamonaviy falsafada insonning o'z borligini belgilash qobiliyati masalasi uning avtonomligi tushunchasi orqali izohlanadi.

Avtonomlik insonni tashqi determinizmlardan nisbatan mustaqil bo'lgan, o'z hayot strategiyasini ongli ravishda tanlay oladigan mavjudot sifatida tavsiflaydi. Mazkur tadqiqot ishining maqsadi — inson borlig'ini belgilovchi avtonomlik tushunchasini ontologik, axloqiy va ijtimoiy-falsafiy jihatdan tizimli tahlil qilish, shuningdek, ushbu tushunchaning zamonaviy falsafiy paradigmalaridagi o'rnini aniqlashdan iborat.

Ontologik nuqtai nazardan, avtonomlik inson mavjudligining faollik tamoyiliga asoslanadi. Inson borligi passiv berilgan holat emas, balki doimiy ravishda yaratiladigan va qayta shakllantiriladigan jarayondir. Martin Xaydeggerning Dasein konsepsiyasida inson "borliqni anglaydigan borliq" sifatida talqin qilinadi.

Avtonomlik bu yerda insonning o'z mavjudligini "tayyor mohiyat" sifatida qabul qilmasdan, uni imkoniyatlar majmui sifatida anglashida namoyon bo'ladi. Inson qaysi imkoniyatni ro'yobga chiqarishini o'zi belgilaydi. Demak, avtonomlik ontologik jihatdan inson borlig'ining ochiqligi va noyakunlanganligi bilan bog'liqdir. Avtonomlik tushunchasining klassik axloqiy talqini Immanuel Kant falsafasida o'zining eng mukammal ifodasini topgan. Kantga ko'ra, insonning axloqiy qadri tashqi natijalarda emas, balki niyat va axloqiy qonunga bo'ysunishda mujassam bo'ladi [1, 42].

Kant avtonomlikni heteronomlikka qarama-qarshi qo'yadi. Agar inson xatti-harakati tashqi manfaat, qo'rquv yoki majburiyat asosida amalga oshirilsa, u holda inson axloqiy subyekt sifatida to'liq namoyon bo'lmaydi [1, 44]. Shu ma'noda avtonomlik insonning nafaqat axloqiy erkinligi, balki uning shaxsiy mas'uliyatini ham ifodalaydi.

Ekzistensializm da avtonomlik masalasi yanada radikal tarzda qo'yiladi. Jan-Pol Sartr inson mohiyati oldindan belgilab qo'yilmaganini, u faqat mavjud bo'lib, keyinchalik o'zini o'zi yaratishini ta'kidlaydi [2, 25–26]. “Inson erkinlikka mahkum” degan mashhur tezis aynan avtonomlikning ontologik majburiyat sifatida tushunilishini anglatadi. Sartr falsafasida avtonomlik tanlov bilan uzviy bog'liq. Inson tanlov qilmaslik orqali ham tanlov qiladi. Bu esa avtonomlikdan qochib bo'lmasligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, har bir tanlov nafaqat individual, balki umumiy insoniy ahamiyatga ega bo'lib, insonni global mas'uliyatga olib keladi [2, 34].

Zamonaviy ijtimoiy falsafada avtonomlik individualizm doirasida emas, balki ijtimoiy munosabatlar tizimi ichida ko'rib chiqiladi. Yurgen Xabermasning kommunikativ harakat nazariyasiga ko'ra, inson avtonomligi muloqot jarayonida, o'zaro tushunish va tan olinishi asosida shakllanadi [3, 75–78]. Bu yondashuvga muvofiq, insonning o'z borligini belgilashi jamiyatdan ajralgan holda emas, balki ijtimoiy normalar, madaniy an'analar va muloqot maydonlari orqali amalga oshadi. Demak, avtonomlik — bu mutlaq mustaqillik emas, balki ijtimoiy shartlangan erkinlikdir [3, 80–82].

Shaxsiy identiklik masalasida avtonomlik hal qiluvchi ahamiyatga ega. Inson o'zini kim ekanini, qanday qadriyatlarga amal qilishini va qanday hayot yo'lini tanlashini avtonom qarorlar orqali belgilaydi [4, 125–127]. Bu jarayonda inson o'z hayotining passiv ishtirokchisi emas, balki faol muallifga aylanadi. Zamonaviy global jarayonlar — raqamli muhit, ommaviy madaniyat va ijtimoiy bosimlar sharoitida avtonomlik muammosi yanada dolzarb tus olmoqda. Insonning o'z borligini saqlab qolishi va autentikligini yo'qotmasligi aynan avtonom fikrlash va ongli tanlovlarga bog'liq.

Insonning o'z borligini belgilovchi avtonomligi — bu faqat shaxsiy erkinlik yoki axloqiy majburiyat bilan chegaralanmaydigan, balki ontologik, axloqiy va ijtimoiy qatlamlarda uyg'unlashgan murakkab fenomen hisoblanadi. Ontologik nuqtai nazardan, avtonomlik insonning mavjudligini passiv holat sifatida qabul qilmasdan, uni doimiy ravishda yaratish va qayta shakllantirish qobiliyatidir. Bu qobiliyat insonni o'zini faqat biologik yoki ijtimoiy determinlar orqali aniqlanadigan mavjudot emas, balki ijodiy, tanlovga asoslangan va o'zini mustaqil belgilay oladigan subyekt sifatida ko'rsatadi.

Axloqiy jihatdan avtonomlik insonni shaxsiy mas'uliyat va universal axloqiy prinsiplar asosida erkin subyekt sifatida namoyon qiladi. Erkinlikning haqiqiy shakli tashqi ta'sir va heteronom kuchlardan ozod bo'lish bilan ifodalanadi, bu esa insonni axloqiy jihatdan mas'ul qiladi. Ekzistensializm yondashuvida esa avtonomlik — insonning mohiyatini belgilashda asosiy vosita bo'lib, har bir tanlov nafaqat individual, balki ijtimoiy mas'uliyatni ham o'z ichiga oladi [2, 30–34].

Ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan, insonning avtonomligi muloqot, tan olinishi va ijtimoiy kontekst bilan uzviy bog'liqdir. Shaxsning haqiqiy erkinligi faqat individual tanlovlarda emas, balki ijtimoiy normalar, madaniy me'yorlar va jamiyat bilan o'zaro munosabatlar doirasida amalga oshadi. Shu tariqa, avtonomlik shaxs va jamiyat o'rtasidagi dinamik va muloqotga asoslangan erkinlik sifatida qaraladi.

Zamonaviy globalizatsiya, raqamli muhit va ommaviy madaniyat sharoitida avtonomlikning ahamiyati yanada oshadi. Inson o'z hayotini ongli ravishda tanlay olish,

shaxsiy identitetini saqlash va autentik mavjudlikni yo'qotmaslik orqali nafaqat o'zini, balki atrofidagi ijtimoiy muhitni ham o'zgartirishga qodir bo'ladi. Shunday qilib, avtonomlik nafaqat shaxsiy erkinlik va axloqiy subyektivlikni, balki insonning ijtimoiy, madaniy va ontologik shaxsiyatini mustahkamlovchi markaziy prinsip sifatida qaraladi. Bu, o'z navbatida, falsafiy tahlil, ta'lim tizimi, bioetika va ijtimoiy siyosat sohalarida amaliy ahamiyatga ega. Inson avtonomligi — bu nafaqat shaxsning o'z borligini belgilash qobiliyati, balki insoniyatning umumiy erkinligi va mas'uliyatini aks ettiruvchi fundamental hodisa sifatida baholanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Kant, I. Grundlegung zur Metaphysik der Sitten. Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1999.
2. Sartre, J.-P. Existentialism Is a Humanism. New Haven: Yale University Press, 2007.
3. Habermas, J. The Theory of Communicative Action. Vol. 1. Boston: Beacon Press, 1984.
4. Фромм, Э. Бегство от свободы. Москва: АСТ, 2019.